

Válasz

az MTA doktora cím elérése érdekében benyújtott doktori értekezésre érkezett bírálói véleményekre

Köszönöm mindhárom bírálónak, hogy a terjedelmes kéziratot alaposan végigolvasta és megjegyzéseivel segítette a téma tisztázását. Köszönöm azt is, hogy felhívták figyelmemet néhány elgépelésre, a mondatok helyenként többszöri átfogalmazása után maradt egyeztetési hibára.

Magam azóta már újabb hasonló hibákat találtam a disszertációban, még Bicskei Gergely nevének eltévesztéséhez fogható is. Mindig sok hibával gépelek, és úgy látszik, hiába volt még a szöveg hangos felolvasása is, túl nagy volt a terjedelem ahhoz, hogy minden szavára valóban odafigyeljek. Mindjárt a válasz elején kell köszönetet mondanom Ráczy Györgynek, hogy Adrian Magina cikkére felhívta a figyelmemet. A tanulmányt annak idején olvastam ugyan, de elfelejtettem beírni abba a bibliográfiába, ahol a hatalmaskodás témájához felhasználható műveket gyűjtöttem, így aztán kimaradt.

Szándékosan maradt azonban ki az erőszakutatásnak a bírálóm által említett két műve és még sok más, ehhez hasonló monográfia és tanulmánykötet. Nagyjából a 2010-es évek elejéig bezárólag szinte mindent elolvastam e kérdésről azokon a nyelveken, amelyeken egy kicsit is értek. Több hétig, szó szerint reggeltől estig ültem külföldi könyvtárakban, és jegyzeteltem. Igen, jegyzeteltem, és nem fénymásolatot készítettem. Ennek az irodalomnak csak a töredéke található meg a disszertációban. Az értekezésben csak azokat a műveket idéztem, amelyek hasznosíthatóak voltak egy magyar jogintézmény és társadalmi-politikai kereteinek leírásához. Többek között teljesen hiányoznak az általános erőszakutatás munkái. Ezek egyszerűen nem segítettek a hatalmaskodás feltárásában.

*

A téma valóban több évtizede foglalkoztat. Többször is felmerült bennem, hogy monografikusan feldolgozzam, de tudva, hogy milyen szerteágazó problémáról van szó, mindig letettem róla. Akkor, amikor a disszertáció vázlatát elkészítettem, még mindig nem sejtettem, hogy hány kisebb és nagyobb kérdésre kell majd választ adnom, amelyeket az eddigi irodalom alapján felületesen ugyan meg tudtam válaszolni, de mihelyst jobban utánanéztem egy-egy dolognak, máris kiderült, hogy újabb több hetes, néha több hónapos munka áll előttem. Ekkor azonban már a konokság hajtott, nem hagytam elvarratlan szálakat, mindennek utánanéztem, és ennek az eredménye lett az Önök előtt fekvő terjedelmes mű. Ezzel azonban elmondtam e kérdésről mindent, amit érdemesnek véltem. Pályám további részében nem írok már erről, egészen más témákkal fogok foglalkozni, ez a vita lesz az utolsó alkalom, hogy nem egyszerűen elmondom azt, amit itt leírtam – az még bizonyára előfordul majd –, hanem újat is teszek hozzá. Az olvasó, aki kezébe veszi a művet nem egy periférikus téma túlírt, felesleges szószaporítással teli feldolgozását kapja, hanem a magyar középkor sok jelentős részének elbeszélését egy bizonyos szemszögből elmondva.

A disszertáció forrásairól írtam ugyan az értekezésben, ehhez azonban még hozzá kell tennem valamit. Az itt idézett források válogatottak, csak bizonyos esetekben – elsősorban a perjogi kérdéseknél – törekedtem teljes gyűjtésre, de azt sem adtam közre. Nem tudom még megbecsülni sem, hogy az elmúlt három és fél évtizedben hány középkori levéltári dokumentumot néztem át ilyen-olyan munkámhoz. Nagy részükbe egészen felületesen pillantottam bele, de a hatalmaskodási esetekre mindig jobban odafigyeltem. Amikor belekezdtem a disszertációba, több ezer darabos volt a gyűjteményem, amelyből aztán csak a legjellegzetesebbeket válogattam ki e műhöz. Nem a lábjegyzetek hosszát akartam gyarapítani, hanem a jelenségeket értelmeztem – a történész dolga ugyanis ez –, ehhez pedig bőven elegendő volt ennyi eset ismertetése is. A válogatáskor az volt az alapelvem, hogy a minél egyszerűbb ügyeken keresztül mutassam be az erőszak alkalmazásának technikáit. Eszem ágában sem volt elveszni az erőszak minél hátborzongatóbb formáinak bemutatásában. Aki sok magyar középkori oklevelet olvasott, annak bizonyára vannak kedvenc hatalmaskodási esetei. Nekem nincsenek. Úgy figyeltem őket, ahogy a középkori bíraktól elvárták, hogy a bíróságon viselkedjenek: „keresztbe tett lábbal és szigorú arccal, mint egy oroszlán”, vagy ahogy 19. századi elődeim javasolták a történelem kutatóinak is: olyan elfogulatlanul, mint ahogy a boncoló orvos hajol a tetem fölé.

*

Bírálóim felvetéseire úgy válaszolok, hogy a nagyobb kérdésektől haladok a kisebbek felé.

Teljes mértékben egyetértek Blazovich Lászlóval, hogy a nemzeti hagyományok élnek tovább évszázadokon keresztül a hatalmaskodás során alkalmazott peres eljárásban is. Bagi Dánielnek igazát is elismerem: az idézett helyen a jogos védelem használatának van helye a jogos önvédelemmel szemben.

Kriminalizáció-e, ha a hatalmaskodás-szerű erőszakot büntetnek tekintették?- tette fel a kérdést Bagi Dániel. Mindjárt a disszertáció elején leszögeztem, hogy amennyire lehet, kerülni fogom a közös jogi és a modern jogi fogalmak használatát, de néha elkerülhetetlenül szükség lesz rájuk. A kriminalizáció is ezek közé tartozott. A szó, különböző formában összesen kilencszer szerepel az értekezésben, ebből két említés arra lábjegyzetre esik, amelyben a fogalom általam használt rövid értelmezését mondtam el. Két értelme van nálam a kifejezésnek, az elsőt bizonyára bírálóm is egytért. Ez az a későközépkori, újkori folyamat, melynek során a büntettekhez hasonlóan kezdik elbírálni a hatalmaskodásokat. Hozzá kell tennem, hogy a *kezdik* szón van a hangsúly. Azokból a modern büntetőjogtörténeti munkákból, amelyek egyszerre foglalkoznak a gyakorlattal és az elméleti problémákkal, egyértelműen kitűnik, hogy ez nagyon hosszú folyamat. Nagyon finom fogalmi distinkciókkal kellene élnem ahhoz, hogy teljesen szabatosan fogalmazzak, de jobb, ha egyszerűsítek. A kulcskérdés a kiegyezés: amíg van felek közti egyezés – márpedig a 18. század végéig egész Európában van –, addig csak részleges kriminalizációról beszélhetünk. Egyetlen alkalommal használtam a kifejezést látszólag nem időhöz kötve. Akkor, amikor a városfalakon belüli ügyek kriminalizálásáról beszéltem. Ez azonban csak azért látszólagos, mert megszoktuk, hogy város alatt a forrásainkból jól ismert későközépkori várost értjük. Itt is büntették *próbálták* tenni az önhatalmú jogérvenyesítést legkésőbb a 12-13. században, azaz az új típusú városok születésekor. A városprivilegiumok sokszor írnak erről, azt azonban nem szabad elfelejtenünk,

hogy nem a privilégiumok vezették be e szokást, azok csak a már jó ideje élő gyakorlatot rögzítették, és egy többfelé használt szabadságot, azaz kiváltságot adtak az adott városnak. A büntetési nyilvánítás ebben az esetben éppoly hosszú folyamat volt, mint az általános kriminalizáció a koraújkorban. Városon belüli hatalmaskodásra még 1425-ből is találtam példát. (1156.j.) Az azonban kétségtelen, hogy a városokban a középkor végére a folyamat lezárult. Hasonló jelenségre analogikus módon használtam tehát ugyanazt a szót. Csak körülményesen képzett, többszörösen összetett szóval írhattam volna mást e helyett.

Blazovich László egyik kiegészítése is a városi erőszakos cselekedetek kriminalizációjáról szól. Röviden magam is foglalkoztam vele (389), de azt már a disszertáció elején leszögeztem, hogy a városi bünteteket nem tárgyalom. A dolog rövid summája ennyi: a polgár nem, de a város hatalmaskodhat. A hatalmaskodó városok sora még bőven gyarapítható, bírálóm is kitűnő példákat hozott Szeged történetéből. A jelenséget bemutattam, de szándékosan nem a nagy szabad királyi városokon, hanem a kisebb királyi városokon, kiváltságolt településeken keresztül. Kassa, Sopron, Eperjes városa ugyanúgy gyakorolták az önhatalmú jogérvényesítést, azaz vitatott esetben hatalmaskodtak, mint minden más birtokos – ez teljesen természetes. Mi van azonban, ha ezt például a lampértszásziak, azaz a későbbi beregszásziak, egy királyi város lakói teszik? – tettem fel a kérdést. Addig, amíg királyi város volt Lampértszásza, semmi különbség nem volt a többi városhoz képest, azonban mihelyst eladományozták, azonnal megváltozott a helyzete, ráadásul a megadományozott nemcsak a várossal gazdagodott, hanem egy pert is kapott az adománybirtok mellé, ahol immáron ő lett az alperes. A város egykori tettéért, amelyet az még királyi városként követett el, neki kellett felelnie. (325)

Igen örülök Blazovich László reflexiójának az értekezés végén írt megállapításomhoz. Engedjék meg, hogy szó szerint idézzem a disszertáció utolsó mondatait. „Alig hogy megszűnt az önhatalmú jogérvényesítés, ahogy Hobbes mondta, alig hogy megkötötte az emberiség a szerződését, egy addig ismeretlen rossz érzés kerítette hatalmába. Ezt az érzést az európai gondolkodók elidegenedésként szokták leírni, az elidegenedés tárgyaként pedig olyan dolgokat neveztek meg, amelyek a természet – értsd a természetjog, csak ezt a kifejezést ma már visszavonhatatlanul régimódinak bélyegezték – szerint járnának az embernek, de a társadalom nem teszi lehetővé, hogy az övék legyen. Az elidegenedés érzésének eredeti tárgya csak egy dolog lehetett: a mindörökre elveszített, saját erőszakkal végrehajtott jogérvényesítés.”

A kora újkori európai mentalitásában bekövetkező változást nem szabad alábecsülni. Olyan általános történelmi kérdésről van szó, amelyet nehéz megkerülni – mégis sokan megteszik. Jó tíz évvel ezelőtt sokat foglalkoztam e kérdéssel. Írtam egy cikket a kultúrkritikáról, ahol sorra vettem, a 15. század végi, 16. század eleji változásokat, tartottam egy előadást az udvarkritikáról, ahol óva intettem kollégáimat attól, hogy politikai ellenzékiiséget keressenek ott, ahol csupán irodalmi toposz vagy inkább irodalmi manír jelenik meg. Kevés olyan publikációm volt, amelyek annyira visszhangtalanok voltak, mint ezek. Hogy nem egy elhibázott kérdésfeltevéséről van szó, bizonyítja, hogy két hónappal cikkem megjelenése után került ki a nyomdából egy egész német nyelvű tanulmánykötet, ami erről a témáról szólt. Különbség csupán annyi, hogy olyan határozott megállapításokat, melyeket én írtam, egyik

szertő sem közölt. Alaptételem ez volt: az oszmán előrenyomulás egész Európa gondolkodását, vele az addigi kultúrkritikát is átalakította. Itt azonban valami másról van szó.

Adott egy kora újkori jelenség: a teljes társadalmat átfogó rossz érzés, ami hiányérzetként jelent meg, és amelyet utóbb aztán elidegenedésnek neveztek. Hagyjuk, hogy jó-e ez a szó rá, keressük meg inkább ennek az érzésnek az eredetét. A megosztottság érzete, ami a reformáció következménye lett volna? Aligha. Ebben az esetben a reformáció előtt már évszázadokkal korábban is a nyugati emberrel együtt élő toposzról van szó. A vallásos érzés elvesztése? Ezt teljes mértékben kizárhatjuk. Ez a korszak éppenséggel a nagyon is mélyen és tömegesen átélt vallásosság korszaka. Valami közösség veszett volna el? Erről sem beszélhetünk. Falvak, városok, céhek, vallásos céhek eddig nem látott szervezettséggel lépnek elénk a 16-17. században. Marad tehát a magán erőszak, amely abban a pillanatban, hogy elveszett, és közhatalom lett belőle, azonnal társadalmi kérdések tucatjait vetette fel, és számtalan olyan új konfliktust generált, amelyhez addig nem szokott hozzá az emberiség. Az egész addigi történelmet meghatározó szokást nem lehet egyik pillanatról a másikra elhagyni. Ez évszázadokig tartó hiányt okoz. A civilizációval együtt járó elidegenedési komplexusok alapvető eredőjét még a 21. században is bátran visszavezethetjük a magán erőszak elvesztésére. A disszertáció utolsó gondolata tehát nem egy körülményes szerző néhány odavetett mondata, amely arra szolgál, hogy egy frázissal nagyobb jelentőségűvé tegyen egy mellékes jelenséget, hanem egy igen is létező történelmi problémára reflektál. Alighanem helyesen.

*

Maradt még néhány kisebb probléma. Ezek általában a dolgozat részletkérdéseit érintették. Többnyire olyan dolgokat, amelyeket egyébként a hazai kutatás eddig nem vizsgált, vagy nem jól oldott meg.

Vegyük először a Mühlenbann és a Mühlenzwang, azaz a malomjog és az őrlési kényszer kérdését, mert az előbbiekhöz hasonlóan ez is elsősorban fogalmi tisztázásra vár. Ugyanannak a jognak kétféle alanyi oldaláról van szó: az egyik illeti a földesurat, a másik a paraszt köteleessége. Az már a nyelvhasználat örök általánosságai közé tartozik, hogy ugyanazzal a szóval egymástól eltérő fogalmakat is ki tud, vagy inkább mondjuk így, kénytelen kifejezni. A Mühlenbann jelenthette azt az összeget is, amit az őrltető a molnárnak fizetett. A két szót a Deutsches Rechtswörterbuch is egy lexéma alatt szerepeltette.

Van e bizonyítékom arra, hogy Magyarországon adták-vették a tisztségeket? – kérdezte Rácz György. Röviden, csak közvetett bizonyítékaim vannak. A legfontosabb közöttük a nemzetközi tapasztalat. Mivel Európában mindenütt volt hivatalvásárlás, nem hihetjük, hogy itt ne lett volna, ennek épp az ellenkezőjét kellene bebizonyítani. Azt bizonyára senki sem vitatja, hogy a pénzügyi tisztviselői kinevezéseket vették a középkori Magyarországon is. Az általam idézett irodalom német nyelvű ugyan, de korántsem csak a Birodalomról szólnak e művek. Mindenek előtt az egyházi hivatalvásárlást kell megemlíteni. A nálam idézett irodalomban kiadtak egy datálatlan, 15. századi feljegyzést, amely pontosan felsorolja az összes római hivatal árát a bíborostól kezdve az utolsó kúriai alkalmazottig. Az összeállítás élén a pápa szerepel, igaz az ő neve mellé nem tettek összeget, de semmi kétségünk ne legyen a felől, hogy a pápaságot

ugyanúgy vették, mint az összes többi. Az idézett tanulmánykötetben több Franciaországgal és Angliával foglalkozó cikk található, de írtak benne a németalföldi, a kasztíliai, sőt az újvilágbeli hivatalvásárlásról is, no meg a brandenburi és bajor gyakorlatról. Csak melleleg jegyzem meg, hogy a világi és egyházi archontológia és prozopográfia Magyarországon szokásos művelését kizökkeneté a lassan öncélúvá váló adatgyűjtésből és a kormányzattörténeti megfigyelések finomítgatásából, ha választ akarna adni arra a roppant egyszerű kérdésre, hogyan kerül valaki az adott hivatalba. Egy kis simoniakutatás sokat segítené ezen. Ha már itt tartunk, hadd kanyarodjak vissza a malmokhoz. Az őrlési kényszer is megérdemelné, hogy megvizsgálják, működött-e ez Magyarországon. Sokat segítené a malmok elhelyezkedésének értelmezését. Van egy jól ismert Jagelló-kori forrás is, amely szintén közvetetten ugyan, de a hivatalvásárlást támasztja alá: Ulászló király 1512-es oklevele, amely Perényi Imre nádor báni tisztségviseléséről szól. Ha ezt az iratot úgy olvassuk, hogy egy részletekben megvásárolt tisztség további megtartására ad biztosítékot, máris van egy újabb bizonyítékunk erre a szokásra.¹

Néhai Engel Pál szóbeli ötlete volt, hogy az oklevelekben rendszeresen olvasható „lovak szügyével való töretés” valójában a nemi erőszak szemérmes szavakba burkolt kifejezése lett volna. Erre semmi bizonyíték nincsen azon kívül, hogy a hatalmaskodások során szinte kizárólag nők közé ugrattak a lovakkal. Valóban csak néhány kivételt találtam, amikor ezt férfiakkal szemben is használták. A helyzet roppant egyszerű. Képzeljünk magunk elé egy mai erőszakos tömegjelenetet: a férfiak erőszakosan lépnek fel a vélt támadókkal szemben, a nők pedig nagy hangon biztatják őket. Ugyanez történt a középkorban is, ha jobbágyot költöztettek, marhát hajtottak el, adót szedtek be egy másik birtokon, azaz a megtámadott szerint hatalmaskodtak. A válasz az volt, hogy a férfiakat megverték, a nőket szétkergették. Erre legalkalmasabb a lóval való tömegoszlatás volt. Figyeljék meg, hogy történik a tömegoszlatás olyan tüntetéseken, ahol lovas rendvédelmieket vetnek be a tüntetők ellen, kérdezzenek meg egy lovas egységnél szolgáló rendőrt, milyen kiképzést kapott, de ha ragaszkodnak az írott szóhoz, keressék ki ezt egy régi lovas rendőri utasításból. A középkor nem volt a szavakban szemérmes, különösen nem a jogi nyelv. Ha nemi erőszak történt, azt minden további nélkül leírták. Mint az értekezésben is írtam, a nemi erőszak teljesen idegen volt a hatalmaskodástól. A hatalmaskodók nem szórakozásból használtak erőszakot, hanem mert vélt jogot érvényesítettek. Azt a néhány esetet, amikor valóban nemi erőszak történt, mindig leírták, de számuk olyan elenyésző más hatalmas tettekéhez képest, hogy az nem volt más, mint szabályt erősítő kivétel.

A keltezetlen tanácsi határozatról két éve már tartottam egy előadást. A vita során, de azóta sem cáfolta meg senki állításomat. Az erről szóló cikket a jövő évben írom meg, a lényeg azonban szerepel a disszertációban. Mint a legtöbb problémának, ennek is egyszerű a megoldása, csak rögzös az út, amíg eljutunk hozzá. A szöveg a második sikertelen idézés után következő háromvásári kikiáltást írja elő, ezt pedig csak 1439 után vezették be, tehát az ún. datálatlan tanácsi határozat - melynek ezt a nevét ezután elfelejthetjük – 1439-40 folyamán keletkezett. Ez is azok közé a kérdések közé tartozott, amelynek megfejtésén néhány hónapig dolgoztam. Össze kellett hozzá állítanom, hogy a középkor folyamán a különböző ügyekben

¹ Komáromy András: A báró Perényi család levéltárából. Történelmi Tár, új folyam I (1900) 123.

hányszori meg nem jelenés volt engedélyezett. Ezután már csak egy pillantás a táblázatra, még egy utolsó I. Ulászló törvényére, és máris tudjuk mikor készült a szöveg.

Mi történjék akkor, ha egy hatalmaskodásért kirótt fő-és jószágvesztési büntetést egy olyan felperes javára mondják ki, aki felszentelt pap? – kérdezte Blazovich László. A pap nem kapott jogot az elítélt kivégzésére, legfeljebb három napi lefogására, hogy egyezkedjék vele. Ha nem sikerült az egyezés, a bíróság a jószágvesztést rendelte el, nem kellett tehát a papnak vért ontania, mint ahogy senkinek sem kellett, mert minden hatalmaskodási ügyet így fejeztek be – már ha egyáltalán eljutott eddig a szakaszig az ügy.

Vác-Budapest, 2021. október 25.

Tringli István